

การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน : บทวิเคราะห์จากปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม

ธินา จิตต์สงวน^{1/}

1. บทนำ

บทความนี้ มุ่งนำเสนอประเด็นในการพิจารณาเกี่ยวกับการส่งเสริมการเกษตรแบบยั่งยืน เพื่อเป็นทางเลือกหนึ่งสำหรับเกษตรกรในการพึ่งพาตนเอง โดยเฉพาะเกษตรกรรายย่อยที่ยากจน ในภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจ โดยเน้นหนักถึงความสัมพันธ์ของการเกษตรแบบยั่งยืน ที่มีต่อปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกร ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญที่สามารถมีผลต่อความสำเร็จหรือความล้มเหลวของการพัฒนาระบบเกษตรแบบยั่งยืนได้ ทั้งนี้เพื่อเสนอเป็นแนวคิดบางประการแก่รัฐ ในฐานะผู้รับผิดชอบนโยบายการพัฒนาการเกษตรโดยรวม ให้ตระหนักถึงความสำคัญของกระบวนการพัฒนาทางด้านสังคม ที่ต้องมีการส่งเสริมควบคู่ไปกับการค้นคว้าวิจัยด้านเทคโนโลยีการผลิตทางการเกษตรในเวลาเดียวกัน

2. มิติในการพัฒนาของการเกษตรแบบยั่งยืน

แนวทางในการพัฒนาการเกษตรและภาคชนบทของประเทศไทย ในช่วงระยะเวลาร่วม 40 ปี หลังจากมีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่หนึ่งในปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา นับได้ว่าการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองของแต่ละยุคสมัย ทำให้มีการเน้นการพัฒนาไปตามปรัชญาและแนวทางที่แตกต่างกัน ซึ่งในทางรูปธรรมก็คือ มีการดำเนินนโยบายพัฒนาโดยจัดลำดับความสำคัญของภาคเศรษฐกิจต่างๆ โดยเฉพาะภาคเกษตรกรรม ภาคอุตสาหกรรม และภาคบริการ ที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละยุคสมัย

สำหรับภาคการเกษตรของประเทศ เนื่องจากมีความหลากหลายของสภาพทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนเงื่อนไขของเกษตรกรในแต่ละพื้นที่ที่ไม่เหมือนกัน ทำให้ลักษณะการผลิต การบริโภค การตลาด และการค้าสินค้าเกษตร มีความแตกต่างกันออกไป โดยหลังจากที่การปฏิวัติเขียว (Green revolution) ได้อุบัติขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2504 และส่งผลกระทบต่อเกษตรไทยในช่วงปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา แนวทางการพัฒนาการเกษตรไทยในภาพรวมได้ปรากฏชัดเจนขึ้น กล่าวคือ เปลี่ยนจากการเกษตรที่หลากหลายเพื่อยังชีพและผลิตสินค้าอาหารเพื่อตอบสนองตลาดภายในประเทศ มาเป็นการเกษตรเชิงเดี่ยวเพื่อการค้า และเน้นการผลิตสินค้าวัตถุดิบเพื่อการส่งออก โดยใช้ประโยชน์จากเทคโนโลยีสมัยใหม่ต่างๆ ที่หลั่งไหลเข้ามาเผยแพร่ในประเทศ โดยเฉพาะสารเคมีกำจัดโรคแมลง ปุ๋ยเคมี และเครื่องจักรกลการเกษตร

การทำเกษตรแบบยั่งยืน (Sustainable agriculture) ซึ่งในความหมายโดยทั่วไป คือระบบเกษตรที่มีความสัมพันธ์และเกื้อกูลกับสภาพทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของแต่ละภูมิภาค มีการ

^{1/} ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรและทรัพยากร คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ผลิตที่หลากหลายเพื่อลดความเสี่ยงและการพึ่งพาปัจจัยภายนอก อันจะนำไปสู่การพึ่งพาตนเองในที่สุด นับได้ว่ามีการปฏิบัติกันมาเป็นเวลาช้านานแล้วในประเทศไทย แม้จะไม่มีกรอบบันทึกอย่างเป็นทางการก็ตาม เพราะเป็นแนวทางเกษตรดั้งเดิมที่เกษตรกรต้องพึ่งพาแอบอิงอยู่กับสมดุลของธรรมชาติ ลักษณะการผลิตในรูปเกษตรผสมผสานและไร่นาสวนผสมในภาคกลาง รูปแบบสวนสมรมในภาคใต้ หรือรูปแบบสวนสะเปะสะปะในภาคเหนือ เป็นเพียงชื่อเรียกที่ต่างกันออกไปเท่านั้น แต่แท้จริงแล้วก็คือระบบเกษตรที่มีความคล้ายคลึงกันในแง่ที่ใช้หลักการผลิตที่หลากหลาย (Diversity) เกื้อกูลซึ่งกันและกัน (Complementary) และเพื่อสร้างความมั่นคง (Security) แก่เกษตรกรและระบบนิเวศ นั่นเอง ระบบเกษตรยั่งยืน จึงนับได้ว่ามีมานานแล้วในประเทศไทย เพียงแต่การจัดระบบชื่อเรียกขานหรือสรุปคำนิยามขอบเขต อาจจะยังไม่ชัดเจนเป็นหลักเกณฑ์เหมือนในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากการเกษตรกระแสหลัก (Mainstream agriculture) ซึ่งเน้นการผลิตเชิงเดี่ยวเพื่อตอบสนองกระแสอุปสงค์ในตลาดเป็นหลัก ได้พัฒนาในประเทศไทยมาเป็นระยะเวลาหนึ่ง ก็ต้องประสบกับปัญหาและข้อจำกัดต่าง ๆ ในการผลิตเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะผลิตภาพที่ลดลง ความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม การแพร่ระบาดของโรคแมลง ตลอดจนผลกระทบต่อสุขภาพของเกษตรกรผู้ผลิตและผู้บริโภค โดยเฉพาะภายหลังปี พ.ศ. 2528 ซึ่งราคาข้าวตกต่ำเป็นประวัติการณ์ ติดตามด้วยการแพร่ระบาดอย่างหนักของเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล ทำให้เกิดการแสวงหาทางออกในระบบเกษตรที่หลากหลาย เสียต้นทุนต่ำ และลดความเสี่ยงภัยทั้งทางเศรษฐกิจและทางธรรมชาติ อันนำมาสู่การพัฒนาแนวคิดเรื่องการเกษตรแบบยั่งยืนอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมมากขึ้น ทั้งในทางข้อมูลวิชาการ การศึกษาวิจัย และในทางปฏิบัติ โดยที่มีความพยายามในการผลักดันการพัฒนาระบบเกษตรแบบยั่งยืนให้เป็นแนวทางในการพัฒนาการเกษตร เพื่อเป็นทางเลือกหนึ่งแก่เกษตรกรไทย

แม้นิยามและแนวคิดของการเกษตรแบบยั่งยืน จะสามารถนำไปประยุกต์ใช้กับการผลิตทางการเกษตรโดยทั่วไปได้ โดยไม่จำกัดว่าจะเป็นเกษตรกรรมในลักษณะใด หรือเป็นเกษตรกรในกลุ่มใด หากถือหลักว่า เมื่อมีการจัดการบริหารทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในไร่นา ให้เหมาะสมกับระบบนิเวศของพื้นที่ และปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกี่ยวข้องของเกษตรกรแล้ว ย่อมจะนำไปสู่ความยั่งยืนของการเกษตรได้ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่องการเกษตรแบบยั่งยืน มักจะครอบคลุมกลุ่มเกษตรกรรายย่อยที่ยากจนเป็นเป้าหมายสำคัญ เนื่องจากเป็นกลุ่มเกษตรกรที่ถูกจำกัดด้วยอำนาจต่อรองในสังคม และขาดโอกาสในการพัฒนามากกว่าเกษตรกรกลุ่มอื่น ๆ จำเป็นต้องแสวงหาทางออกที่เหมาะสม ในการที่จะสามารถดำรงอยู่ด้วยอาชีพเกษตรกรรมได้ ท่ามกลางภาวะการผลิตที่เปลี่ยนแปลงรวดเร็ว และการแข่งขันทางการตลาดที่รุนแรง ทำให้เกษตรกรกลุ่มนี้มักจะตกอยู่ในภาวะที่ไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ จากการมีหนี้สินล้นพ้นตัว และขาดทุนในการประกอบการ หากยังทำการเกษตรเชิงเดี่ยวในเชิงการค้าเพื่อตอบสนองกระแสตลาดเหมือนเดิม โดยเฉพาะการขาดแคลนข้อมูลข่าวสารด้านการผลิตและการตลาดในยุคปัจจุบัน นับว่าเป็นปัจจัยหลักที่จะทำให้เกษตรกรกลุ่มนี้ยังอยู่ในฐานะเสียเปรียบมากขึ้นเรื่อย ๆ การมีทางออกในระบบการผลิตที่เรียกว่าการเกษตรแบบยั่งยืน จึงเปรียบเสมือนทางเลือกที่มองเห็นได้ถึงโอกาสในการอยู่รอดโดยการพึ่งพาตนเองในที่สุด เพียงแต่เกษตรกรจะต้องมีความเข้าใจถึงมิติของการพัฒนาการเกษตรในแนวทางความยั่งยืนนี้ให้ต้องแท้เสียก่อน

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ รัฐซึ่งเป็นเสมือนกลจักรสำคัญในการขับเคลื่อนองคาพยพในสังคม จะต้องมีความเข้าใจและส่งเสริมสนับสนุนเกษตรกรรายย่อยที่ยากจนเหล่านี้ ให้สามารถมีการพัฒนาศักยภาพของตนเองอย่างแท้จริง โดยรัฐพึงเข้าไปหนุนเสริมกระบวนการเรียนรู้ ที่จะนำไปสู่การพึ่งพาตนเองและการสร้างสังคมที่เข้มแข็ง เพื่อการช่วยเหลือซึ่งกันและกันของเกษตรกร เพราะภายหลังการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่ในปี พ.ศ. 2540 ซึ่งเน้นสาระในการกระจายอำนาจการบริหารจัดการปัจจัยพื้นฐานและทรัพยากรลงสู่ภูมิภาคและชนบท การส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งพาตนเองของภาคชนบท นับได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญของแนวทางการพัฒนาประเทศในระยะเวลาปัจจุบัน ซึ่งแน่นอนที่สุด การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน ย่อมตั้งอยู่ในแนวทางนี้อย่างเหมาะสมที่สุด

ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 8 (2540-2544) และต่อเนื่องไปยังแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 9 (2545-2549) ซึ่งเน้นการพัฒนาตามปรัชญาแห่งเศรษฐกิจพอเพียง (Sufficiency economy) กล่าวคือ เป็นการพัฒนาที่เน้นความมีเหตุผล มีความพอดีพอประมาณ และสร้างภูมิคุ้มกันตนเองได้ในยามเกิดวิกฤติ โดยจะเป็นการสร้างความเจริญเติบโตอย่างมั่นคงตามขั้นตอน จากระดับเล็กที่สุดคือครัวเรือน ไปยังกลุ่มและชุมชน จนกระทั่งถึงระดับประเทศโดยรวมในที่สุด แนวทางการพัฒนาเกษตรแบบยั่งยืน จึงได้รับการบรรจุเข้าเป็นแนวทางหนึ่งที่สำคัญในการพัฒนาการเกษตรของประเทศ เป็นทางเลือกในการพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยเฉพาะเกษตรกรรายย่อยที่ยากจน เพื่อสร้างความมั่นคงและความสามารถในการพึ่งพาตนเองแก่เกษตรกรตลอดจนชุมชนในชนบท และที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ เป็นการลดผลกระทบจากภาวะวิกฤติเศรษฐกิจที่ประเทศต้องประสบมาตั้งแต่ช่วงกลางปี พ.ศ. 2540 ทำให้ภาคการเกษตรได้กลายมาเป็นความหวังของแรงงานส่วนเกินจากภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรม ทั้งในแง่การเป็นฐานที่ตั้งแห่งการอยู่อาศัยดำรงชีวิต และการสร้างรายได้เพื่อเลี้ยงชีพ

2. ความสำเร็จของการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน

อันที่จริงแล้ว แม้การเกษตรแบบยั่งยืนจะได้มีการปฏิบัติมาแล้วเป็นเวลายาวนานในอดีต แต่ก็ เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นเองอย่างสมดุลตามธรรมชาติ ระหว่างมนุษย์และระบบนิเวศที่มนุษย์อาศัยแอบอิงอยู่ กล่าวคือ เกษตรกรมีพื้นความรู้ประสบการณ์ที่ตกทอดมาแต่อดีต และภูมิปัญญาที่สั่งสมมาอย่างยาวนาน ที่จะปรับตัวเองและรูปแบบการผลิตตลอดจนวิถีชีวิตของตน ให้เข้ากับสภาพทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของแต่ละพื้นที่ได้อย่างลงตัว แต่สำหรับการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนในยุคปัจจุบัน เป็นทั้งกระบวนการพัฒนาที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ (Nature-based development) ดังกล่าวข้างต้น และเป็นกระบวนการพัฒนาเชิงนโยบายระหว่างรัฐและเกษตรกร (Policy-based development) ภายใต้เงื่อนไขที่กำหนดขึ้นในภายหลัง

ความสำเร็จของการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนในปัจจุบัน จึงประกอบไปด้วยสองส่วนหลักที่สำคัญคือ รูปแบบระบบการเกษตรแบบยั่งยืนที่เหมาะสม และกระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนที่มีประสิทธิภาพ โดยมีรายละเอียด คือ

1) รูปแบบระบบการเกษตรแบบยั่งยืนที่เหมาะสม

หมายถึงระบบการผลิตทางการเกษตรหรือระบบฟาร์มในรูปแบบต่างๆ ที่เหมาะสมกับภูมินิเวศของแต่ละพื้นที่ จัดเป็นระบบการผลิตที่เหมาะสม (Appropriate production system) กับสภาพทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในไร่เนาที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งรูปแบบของระบบการผลิตทางการเกษตรแบบยั่งยืนนั้น อาจจำแนกออกเป็นลักษณะต่างๆ ตามองค์ประกอบที่สำคัญ และอาจจะมีหลากหลายรูปแบบหรือชื่อเรียกที่ไม่เหมือนกันก็ได้ ตามแต่ลักษณะการผลิตว่าจะเน้นหนักด้านใด หรือมีจุดเด่นที่ต่างกันออกไปอย่างไร

รูปแบบหลักๆ ที่ชัดเจนและเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป ได้แก่

ก. เกษตรผสมผสาน (Integrated farming) เน้นกิจกรรมการผลิตมากกว่าสองกิจกรรมขึ้นไปในเวลาเดียวกัน และกิจกรรมเหล่านี้เกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน เป็นการสร้างมูลค่าเพิ่มให้มากขึ้น จากการใช้ประโยชน์ทรัพยากรที่ดินที่มีจำกัดในไร่เนา ให้เกิดประโยชน์สูงสุด

จุดเด่นคือ เป็นการจัดการความเสี่ยง (Risk management) และการประหยัดทางขอบข่าย (Economy of scope)

ข. เกษตรอินทรีย์ (Organic farming) เน้นหนักการผลิตที่ไม่ใช้สารอินทรีย์เคมี หรือเคมีสังเคราะห์ แต่สามารถใช้อินทรีย์เคมีได้ เช่น สารสกัดจากสะเดา ตะไคร้หอม หรือสารสกัดชีวภาพ เพื่อเพิ่มความอุดมสมบูรณ์แก่ทรัพยากรดิน

จุดเด่นคือ เป็นการสร้างความปลอดภัยด้านอาหาร (Food safety) ให้แก่ผู้บริโภค

ค. เกษตรธรรมชาติ (Natural farming) เน้นหนักการทำเกษตรที่ไม่รบกวนธรรมชาติ หรือรบกวนให้น้อยที่สุดที่จะทำได้ โดยการไม่ไถพรวน ไม่ใช้สารเคมี ไม่ใช้ปุ๋ยเคมี และไม่กำจัดวัชพืช แต่สามารถมีการคลุมดินและใช้ปุ๋ยพืชสดได้

จุดเด่นคือ เป็นการฟื้นฟูความสมดุลของระบบนิเวศ (Rehabilitation of ecological balance) และลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอก

ง. เกษตรทฤษฎีใหม่ (New theory agriculture) เน้นหนักการจัดการทรัพยากรน้ำในไร่เนา ให้เพียงพอเพื่อผลิตพืชอาหาร โดยเฉพาะข้าว เอาไว้บริโภคในครัวเรือน รวมทั้งมีการผลิตอื่นๆ เพื่อบริโภคและจำหน่ายส่วนที่เหลือแก่ตลาด เพื่อสร้างรายได้อย่างพอเพียง

จุดเด่นคือ เป็นการสร้างความมั่นคงด้านอาหาร (Food security) ซึ่งเป็นขั้นพื้นฐานของเศรษฐกิจพอเพียงระดับครัวเรือน

จ. วนเกษตร (Agroforestry) เน้นหนักการมีต้นไม้ใหญ่และพืชเศรษฐกิจหลายระดับ ที่เหมาะสมกับแต่ละพื้นที่ เพื่อการใช้ประโยชน์ป่าไม้ของพืชหรือสัตว์ชนิดต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกัน ทั้งยังเป็นการเพิ่มพื้นที่ของทรัพยากรป่าไม้ที่มีจำกัดได้อีกทางหนึ่ง

จุดเด่นคือ เป็นการคงอยู่ร่วมกันของป่าและการเกษตร ทั้งยังเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพ (Biodiversity) อีกด้วย

นอกจากนี้ เป็นไปได้ที่ว่าจะยังมีรูปแบบการผลิตอื่นๆ อีกจำนวนหนึ่ง ที่จัดว่ามีลักษณะของแนวทางการเกษตรแบบยั่งยืน แต่ความชัดเจนและการยอมรับในทางวิชาการในปัจจุบัน ยังอยู่ในขอบเขตที่จำกัด ไม่สามารถสรุปลักษณะเด่นที่แตกต่างได้อย่างเด่นชัดเหมือน 5 รูปแบบการผลิตข้าง

ต้น แต่ก็มีความเป็นไปได้ว่า ในอนาคตเมื่อมีการศึกษาวิจัยมากขึ้น รูปแบบการผลิตอื่นๆ จะเป็นที่ยอมรับและมีความชัดเจนมากขึ้นด้วย

อย่างไรก็ตาม ถือได้ว่า ในกรณีของประเทศไทยนั้น ความสำเร็จของการศึกษาวิจัยด้านเทคนิค (Technical aspect) ของการเกษตรแบบยั่งยืน ไม่ว่าจะในรูปแบบการผลิตหรือระบบฟาร์ม (Farming system) หรือในแง่เทคนิคการผลิตเฉพาะด้าน (Specific production techniques) อันล้วนจะนำไปสู่ การเกษตรแบบยั่งยืนนั้น ได้มีการพัฒนาก้าวหน้าไปได้ในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะจากหน่วยงานวิชาการหลักของรัฐคือ กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ซึ่งได้ริเริ่มงานในลักษณะนี้มาเป็น เวลานานแล้ว แม้ว่าจะยังไม่มีการจัดระบบข้อมูลในเชิงบูรณาการ (Integration) เท่าที่ควร รวมทั้ง การศึกษาวิจัยในบางครั้ง ก็ยังไม่เป็นที่เผยแพร่ยอมรับกันอย่างเป็นทางการก็ตาม แต่ที่สำคัญคือ ใน ระยะเวลาที่ผ่านมา ได้มีการใช้ภูมิปัญญาของเกษตรกรเองในการสร้างระบบเกษตรและเทคนิคการผลิต ในไร่นา ให้เกิดขึ้นอย่างมากมายในท้องถิ่นต่างๆ ของประเทศ เช่น การปลูกพืชผสมผสานตามหลัก พุทธเกษตร การสร้างสารสกัดชีวภาพจากผักและผลไม้ หรือการค้นพบวิธีควบคุมโรคแมลงด้วยพืช สมุนไพร เป็นต้น เพียงแต่ยังขาดการศึกษาวิจัยอย่างจริงจัง เพื่อให้สามารถสรุปผลในทางวิชาการและ นำไปส่งเสริมขยายผลเท่านั้น

2) กระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนที่มีประสิทธิภาพ

นอกจากประเด็นเรื่องการค้นหาเทคนิคการผลิตที่เหมาะสมกับสภาพไร่นาแล้ว ความสำเร็จ ของการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน ขึ้นอยู่อย่างมากกับกระบวนการพัฒนาและส่งเสริม (Development and extension process) ให้ข้อมูลและองค์ความรู้ด้านการเกษตรแบบยั่งยืน ได้มีการเผยแพร่กว้างขวาง ออกไป และที่สำคัญที่สุดคือ จะต้องมีการพัฒนาที่ทำให้เกษตรกร สามารถเกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง จนกระทั่งทำให้เกษตรกรเกิดความมั่นใจ ที่จะเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของตนเอง ไปในแนวทางการเกษตรแบบยั่งยืน

ซึ่งก็คือ เป็นการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตทั้งหมดของเกษตรกรเอง ตั้งแต่วิถีคิดพิจารณาเกี่ยวกับการ ทำการเกษตรแบบยั่งยืน ว่ามิใช่เป็นการลงทุนประกอบกิจการเพื่อสร้างรายได้หรือผลกำไรที่เป็นตัว เงินเท่านั้น แต่การเกษตรแบบยั่งยืน เป็นการสร้างความอุดมสมบูรณ์ให้เกิดแก่ไร่นาและระบบ นิเวศ ซึ่งเกษตรกรเองในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ ก็จะได้รับ ความอุดมสมบูรณ์ไปด้วย นั่นก็คือ การมีคุณภาพชีวิตที่ดีตามความเหมาะสม จากการมีอาหารที่ปลอดภัยบริโภค มีสุขภาพดี มี ครอบครัวที่อบอุ่น และมีสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการอยู่อาศัย รวมทั้งมีรายได้จากผลผลิตที่ จำหน่ายในตลาดตามสมควร โดยลดภาระหนี้สิน และลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอก

แท้จริงแล้ว นี่คือการพิจารณาการเกษตรแบบองค์รวมในทุกด้าน (Holistic approach) ไม่ว่าจะ เป็นด้านเทคนิค ด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม และด้านสิ่งแวดล้อม

4. ปัจจัยด้านสังคมของกระบวนการพัฒนาการเกษตร

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความสำเร็จของการเกษตรแบบยั่งยืน จากการพิจารณาองค์ประกอบด้าน เทคนิค (Technical aspect) หรือการศึกษาวิจัยด้านระบบฟาร์มและเทคนิคการผลิต จะถือได้ว่าประสบความสำเร็จในระดับหนึ่งแล้วก็ตาม จากการพิจารณาองค์ประกอบด้านการสร้างกระบวนการส่งเสริมให้

เกิดการเรียนรู้ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญด้านสังคม (Social aspect) ยังจัดว่า เป็นจุดอ่อนของการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนในประเทศไทย จำเป็นต้องมีการพัฒนาทั้งวิถีคิดและวิถีปฏิบัติของรัฐให้มีประสิทธิภาพมากขึ้นกว่านี้ กระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตามแนวความคิดในเชิงองค์รวม ยังนับว่าได้ดำเนินการมาในระดับที่จำกัด หรืออีกนัยหนึ่งคือ ยังต้องการการส่งเสริมพัฒนาในกระบวนการเรียนรู้ด้านการเกษตรแบบยั่งยืนอีกมากในอนาคต

ปัจจัยทางสังคม ที่นับว่ามีความสำคัญในการสร้างกระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนให้มีประสิทธิภาพ แบ่งออกได้เป็น 2 ด้านหลัก คือ ปัจจัยจากภาคเกษตรกร และปัจจัยจากภาครัฐ

ก. ปัจจัยด้านเกษตรกร

ปัจจัยด้านเกษตรกรที่จะต้องสร้างให้เกิดขึ้น ในท่ามกลางกระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน คือ การพัฒนาระบบกลุ่ม องค์กร และเครือข่ายของเกษตรกร

หากพิจารณาว่า เกษตรกรเป้าหมายของการเกษตรแบบยั่งยืน เป็นเกษตรกรรายย่อยที่ยากจนเป็นหลักแล้ว การหาทางส่งเสริมการเกษตรแบบยั่งยืนผ่านกระบวนการกลุ่ม นับว่าเป็นปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากการรวมกลุ่มของเกษตรกรรายย่อย จะทำให้เกิดประสิทธิภาพในการพัฒนาและส่งเสริม โดยระบบกลุ่มจะนำมาสู่การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างเกษตรกรเอง การสร้างแรงบันดาลใจแก่และกัน ตลอดจนสามารถพัฒนาเป็นองค์กรและเครือข่าย ที่สนับสนุนให้เกิดความเข้มแข็งและการดำเนินกิจกรรมที่กว้างขวางออกไปได้อีกด้วย

ข. ปัจจัยด้านรัฐ

ปัจจัยด้านรัฐที่น่าจะมีความสำคัญเป็นพื้นฐานในกระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนก็คือ ทศนคติของรัฐที่มีต่อเกษตรกร นั่นเอง

รัฐ ในฐานะองค์กรที่คอยสนับสนุนและสร้างเวทีแลกเปลี่ยนการเรียนรู้แก่เกษตรกร จำเป็นจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของตนเองเสียก่อนเป็นลำดับแรก ก่อนที่จะเริ่มดำเนินการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้แก่เกษตรกร โดยเฉพาะทัศนคติที่ควรจะต้องเกิดขึ้นอย่างหนักแน่นคือ ทัศนคติที่ว่ารัฐไม่ใช่ “ผู้สั่งการ” ให้เกษตรกรดำเนินการเหมือนที่ผ่านมาในอดีต แต่เป็น “ผู้หนุนเสริม” ให้เกษตรกรได้กระทำในสิ่งที่เกษตรกรต้องการและมีความเป็นไปได้ โดยนัยนี้ รัฐจึงไม่ใช่ที่มาขององค์ความรู้ทั้งหมด แต่รัฐและเกษตรกรต่างต้องเรียนรู้จากกันและกัน บนพื้นฐานการมีส่วนร่วมที่เท่าเทียมกัน ในขณะเดียวกัน เกษตรกรจะไม่ใช้ผู้ถูกศึกษาวิจัยด้านการเกษตรแบบยั่งยืนอีกต่อไป แต่เป็นผู้ร่วมศึกษาวิจัยเช่นเดียวกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ

ที่สำคัญก็คือ เกษตรกรนั่นเองที่จะเป็นผู้ที่จะสรุปเป็นคนสุดท้าย ถึงความยั่งยืนของการทำการเกษตรของตนเองที่จะเกิดขึ้น

นอกจากนี้ ปัจจัยจากภาครัฐอีกประการหนึ่งที่น่าจะมีความจำเป็นเร่งด่วน ก็คือ การพัฒนาเจ้าหน้าที่ภาครัฐเอง ที่จะเป็นผู้ทำหน้าที่วิทยากรเชิงกระบวนการ ในการดำเนินการส่งเสริมพัฒนาแบบมีส่วนร่วมกับเกษตรกร ตลอดจนในการจัดเวทีสร้างกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย เพื่อการช่วยเหลือและพึ่งพาซึ่งกันและกันระหว่างเกษตรกร อันจะส่งผลให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชน ชีตความสามารถของ

เจ้าหน้าที่ของรัฐในด้านนี้ยังอ่อนอยู่มาก จำเป็นที่รัฐจะต้องรีบพัฒนาขึ้นมารองรับแนวทางการดำเนินงานแบบกระจายอำนาจ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบัน และจะยิ่งมีมากขึ้นในอนาคต

5. นัยของปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม ที่มีผลต่อการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน

หากพิจารณาองค์ประกอบด้านเทคนิค (Technical Aspect) ของการเกษตรแบบยั่งยืนโดยลำพังแล้ว อาจเห็นว่าการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนในประเทศไทย น่าจะสามารถดำเนินการได้อย่างต่อเนื่อง และในขอบเขตพื้นที่ที่กว้างขวางกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เนื่องจากการศึกษาวิจัยด้านเทคนิค เช่น การวิจัยระบบการทำฟาร์ม หรือการทดลองค้นคว้าเทคนิคการผลิตที่เกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อม ได้ดำเนินการอย่างก้าวหน้าในระดับหนึ่งแล้ว อย่างไรก็ตาม การพัฒนาและส่งเสริมระบบฟาร์มหรือเทคนิคต่างๆ เหล่านี้ ยังนับว่าไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อพิจารณาความสำเร็จบนพื้นฐานของความสามารถในการเรียนรู้ เพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกร นับว่ายังไม่เป็นที่น่าพอใจนัก

การที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า ความสำเร็จในการพัฒนาระบบและเทคนิคการผลิตทางการเกษตรแบบยั่งยืน ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความพร้อมและความดีเด่นของระบบ หรือของเทคนิคแบบต่างๆ หรือที่เรียกว่า ด้านอุปทานของการพัฒนา (Supply side of development) แต่เพียงด้านเดียว แต่ยังขึ้นอยู่กับอย่างมากกับความต้องการและความสามารถในการเข้าถึง ตลอดจนการยอมรับของเกษตรกร ต่อระบบหรือเทคนิคการผลิตต่างๆ ตามศักยภาพที่เป็นอยู่ของเกษตรกร หรือที่เรียกว่า ด้านอุปสงค์ของการพัฒนา (Demand side of development) อีกด้วย

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัจจัยที่มีผลกระทบอย่างมากต่อด้านอุปสงค์ของการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน ก็คือ ปัจจัยด้านเศรษฐกิจและสังคม (Socio-economic factors) ของเกษตรกร หรือรายละเอียดที่แตกต่างกันออกไปของศักยภาพเกษตรกรแต่ละคน หรือ ของเกษตรกรในแต่ละพื้นที่ นั่นเอง ปัจจัยด้านเศรษฐกิจและสังคมเหล่านี้ นับว่าเป็นปัจจัยเบื้องต้น ที่จะกำหนดความสำเร็จในการพัฒนาใดๆ รวมทั้งการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน เนื่องจากเป็นปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติและความเป็นอยู่ของเกษตรกรเองโดยตรง

ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของเกษตรกรอาจจะพิจารณาได้ดังนี้

1) ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจของเกษตรกร อาทิเช่น รายได้ในการเกษตร รายได้นอกการเกษตร ผลกำไรหรือขาดทุนจากการประกอบการ ความยากจน ขาดแคลนปัจจัยพื้นฐานในการยังชีพ ภาระหนี้สินและการเข้าถึงสินเชื่อ อำนาจซื้อของเกษตรกร ความมั่นคงด้านอาหาร กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินที่ไม่ชัดเจน การไม่มีที่ดินทำกิน การขาดแคลนปัจจัยการผลิต การขาดแรงจูงใจทางเศรษฐกิจ ฯลฯ

2) ปัจจัยด้านสังคม อาทิเช่น เพศ อายุ การศึกษา สุขภาพ ประสิทธิภาพทางการเกษตร ชีวิตครอบครัว วัฒนธรรมประเพณี ค่านิยมและความเชื่อ ทศนคติ ศาสนา อำนาจต่อรอง การฝึกอบรมดูงาน การมีส่วนร่วมอย่างยุติธรรม การรวมกลุ่มและองค์กร แรงบันดาลใจที่มีอยู่ในเกษตรกร ฯลฯ

ปัจจัยเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นตัวอย่างของปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับภาวะเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกร และสามารถที่จะชักนำให้การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน ดำเนินไปได้ด้วยความรวดเร็วหรือล่าช้าได้ทั้งสิ้น กล่าวคือ บางปัจจัยอาจจะเป็นปัจจัยบวก แต่บางปัจจัยอาจจะเป็นปัจจัยลบ ต่อการพัฒนาเกษตรแบบยั่งยืนก็ได้

ความจริงที่ปรากฏให้เห็นอยู่เสมอก็คือ เกษตรกรไม่ได้ยอมรับการพัฒนาใด ๆ ทางเกษตรเพียงเพราะว่า เป็นแนวทางที่เหมาะสมทางด้านเทคนิคหรือมีความเป็นไปได้ทางกายภาพเท่านั้น แต่จะต้องเป็นแนวทางที่เข้ากันได้กับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมของตนเองและชุมชนที่ตนเกี่ยวข้องด้วย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ถึงแม้จะเป็นระบบหรือเทคนิคการผลิตที่เหมาะสมถูกต้องในทางวิชาการเพียงใดก็ตาม หากติดขัดด้วยปัจจัยด้านทัศนคติ ความเชื่อ ความคิด และประสบการณ์ที่ผ่านมา หรือขาดแคลนซึ่งการสนับสนุนที่ตรงกับความต้องการที่แท้จริงของเกษตรกร เช่น การกระจายสิทธิในการจัดการทรัพยากรสู่ท้องถิ่น และการสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มให้เกิดขึ้นแล้ว ก็ยากที่การส่งเสริมพัฒนานั้น ๆ จะสามารถมีความก้าวหน้าด้วยดี

โครงการพัฒนาการเกษตรของรัฐจำนวนมาก อาทิเช่น โครงการส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจหรือเลี้ยงสัตว์เศรษฐกิจ โครงการวางแผนการผลิตตามศักยภาพของทรัพยากรดินและน้ำ หรือโครงการปฏิรูปที่ดินในพื้นที่ต่าง ๆ ซึ่งเน้นส่งเสริมการปลูกพืชที่เหมาะสมของแต่ละพื้นที่ กลับประสบกับปัญหาความไม่ยั่งยืนของกระบวนการส่งเสริมนั้น ๆ กล่าวคือ กระบวนการพัฒนาไม่สามารถยืนอยู่ได้ด้วยตัวของเกษตรกรเอง แต่จะยืนอยู่ได้ก็เฉพาะในช่วงระยะเวลาเมื่อโครงการดำเนินการอยู่เท่านั้น เมื่อโครงการของรัฐสิ้นสุดลง กระบวนการพัฒนาก็สลายตัวลงเช่นเดียวกัน ดังนั้นจึงมิใช่ความสำเร็จที่แท้จริงของการพัฒนาการเกษตรที่เกิดขึ้นเลย

ในทางตรงข้ามกัน ความสำเร็จที่แท้จริงของการพัฒนาการเกษตร ควรจะเป็นปรากฏการณ์ที่เกษตรกรสามารถมีการเรียนรู้เพื่อที่จะพัฒนาตัวเองให้ยั่งยืนอยู่ได้ ภายหลังที่โครงการของรัฐสิ้นสุดลงแล้ว หรือความสำเร็จของโครงการพัฒนาการเกษตร ก็คือ เกษตรกรสามารถพึ่งพาตนเองได้โดยที่ “ไม่มี” โครงการใด ๆ ของรัฐ นั่นเอง

การพัฒนาการเกษตรที่จะสามารถบันดาลให้ความสำเร็จที่แท้จริงดังกล่าวนี้เกิดขึ้น จึงต้องมีกระบวนการพัฒนาที่สอดคล้องกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรเป็นสำคัญ เพื่อที่ว่าเกษตรกรจะสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการพัฒนาได้อย่างเต็มที่ และเป็นการพัฒนาที่ตรงตามสภาพความจริงที่เป็นอยู่ของเกษตรกร

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในการพัฒนาและส่งเสริมระบบการเกษตรแบบยั่งยืน เมื่อพิจารณาเงื่อนไขเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรไทยที่ยากจนโดยส่วนมาก จะพบว่ามักมีลักษณะโดยทั่วไปคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ ประสบกับปัญหาผลิตภาพตกต่ำ ขาดทุนและผิดหวังจากการผลิตเพื่อการค้า ขาดแคลนข้อมูลและวิชาการที่เหมาะสม มีภาระหนี้สินล้นพ้นตัวแต่ต้องการเริ่มต้นใหม่ ขาดแคลนที่ดินทำกินหรือที่ดินที่คุณภาพต่ำ ขาดหลักประกันความมั่นคงด้านกรรมสิทธิ์ที่ดิน ขาดแรงบันดาลใจในการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต ขาดความมั่นใจในการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต ขาดความมั่นใจในระบบเกษตรแบบยั่งยืน ขาดการรวมกลุ่มเพื่อสร้างเวทีแลกเปลี่ยนความคิดและการเรียนรู้ ขาดเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือสนับสนุน ขาดการสร้างอำนาจจอร์องให้เกิดขึ้นในสังคม ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรไทย จะสามารถเปลี่ยนแปลงไป ในรายละเอียดได้ตามสภาพของเกษตรกรแต่ละคน หรือแต่ละภูมิภาคของประเทศ เช่น ในกรณี ภาคเหนือซึ่งมีลักษณะภูมิศาสตร์เป็นที่สูง การส่งเสริมเกษตรแบบยั่งยืนจะต้องคำนึงถึงปัญหาการไม่มี สิทธิทำกินที่ชัดเจนบนที่ดินหรือป่าไม้ ส่วนในกรณีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะต้องคำนึงถึงการใช้ ทรัพยากรน้ำในไร่นาที่มีจำกัดให้มีประโยชน์สูงสุด กรณีภาคกลาง การเกษตรแบบยั่งยืนจะต้องเน้น กระบวนการสร้างกลุ่มต่อรองด้านการผลิตและการตลาด และกรณีภาคใต้ ควรจะต้องให้ความสำคัญแก่ ปัจจัยด้านศาสนา ประเพณี วัฒนธรรม ซึ่งมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของเกษตรกรเป็นอย่างมาก เป็นต้น

ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมเหล่านี้ เป็นตัวอย่างที่สามารถสะท้อนให้เห็นภาพของเกษตรกร ที่ยากจนของไทยได้ชัดเจนขึ้น ทำให้รัฐสามารถที่จะกำหนดพันธกิจ (Mission) ที่แน่นอนมากขึ้นว่า ควรจะมีกระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนอย่างไร จึงจะตรงกับคุณลักษณะและความต้องการที่ แท้จริงของเกษตรกร และเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน บนพื้นฐานแนวความคิดที่ว่า เป็นการพัฒนาเพื่อการ พึ่งพาตนเอง อย่างแท้จริง

ที่สำคัญ จะต้องไม่ลืมว่า การพิจารณาปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมนั้น ไม่เพียงแต่พิจารณา จากบรรทัดฐานของเกษตรกรแต่ละคนอย่างเดียวนั้น แต่อาจจะพิจารณาจากปัจจัยเศรษฐกิจและ สังคมของระดับกลุ่ม องค์กร ชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศ และระดับสากล อาทิเช่น

- การสร้างกลุ่ม องค์กร และเครือข่ายสนับสนุนเกษตรแบบยั่งยืน
- การมีส่วนร่วมของเกษตรกรในกิจกรรมส่วนรวมและชุมชน
- การไม่กีดกันทางเพศระหว่างเกษตรกร
- บทบาทสตรีและเด็กในไร่นา
- การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานเกษตร
- นโยบายการเงินที่เอื้ออำนวย เช่น การจัดสินเชื่อที่มีลดหย่อนอัตราดอกเบี้ยสำหรับเกษตร แบบยั่งยืน
- นโยบายการคลังที่เอื้ออำนวย เช่น การสนับสนุนการจัดตั้งกองทุนหมุนเวียนในชุมชน
- นโยบายและกฎหมายรองรับการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น เช่น ป่าชุมชน แหล่งน้ำสำ ธารณะ

โดยเฉพาะแนวนโยบายในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในแต่ละยุคสมัย และ แนวนโยบายทางเศรษฐกิจและสังคมของโลกที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อมายัง กระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนในระดับไร่นาและชุมชนได้เช่นเดียวกัน ไม่นานทางใดก็ทางหนึ่ง อาทิเช่น ประเด็นเรื่องการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม การปกป้องสิทธิมนุษยชน การให้ความสำคัญแก่ คุณภาพผลผลิต การรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ และข้อโต้เถียงด้านพันธุวิศวกรรมพืชและสัตว์ เป็นต้น ล้วนแต่เป็นประเด็นที่เริ่มเกิดขึ้นจากในระดับชาติและในระดับโลกมาก่อน แล้วจึงส่งผลกระทบต่อมายังระดับท้องถิ่น และระดับไร่นา

7. ข้อเสนอแนะในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน : เน้นพิจารณาปัจจัยด้านเศรษฐกิจและสังคมเป็นหลัก

ข้อเสนอแนะสำหรับการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน โดยคำนึงถึงลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมโดยทั่วไปของเกษตรกรไทยดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ประกอบไปด้วยประเด็นที่สำคัญ ดังนี้

1) การพัฒนาเกษตรแบบยั่งยืนต้องพิจารณามากกว่าการมีเทคโนโลยีการเกษตร

เมื่อแนวคิดของการเกษตรแบบยั่งยืน เน้นการผลิตที่ไม่เร่งสร้างผลกำไรเป็นตัวเงินจากความสำเร็จหรือกำไรของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม แต่หันมาให้ความสนใจด้านความสมดุลของระบบนิเวศ อันจะส่งผลกระทบบ้างการมีคุณภาพชีวิตที่ดีของเกษตรกรเองในที่สุด แนวทางการผลิตเช่นนี้ เกษตรกรจึงจะต้องมีความขยันขันแข็ง มานะบากบั่น อดทน และที่สำคัญคือ ต้องรู้จักความพอเพียงของตนเองว่าตั้งอยู่ในระดับใด จึงจะไม่เบียดเบียนธรรมชาติจนเสียสมดุลไป การเปลี่ยนจิตวิญญาณของเกษตรกรอันเป็นศูนย์กลางของการตัดสินใจทั้งหลายในการผลิตที่จะตามมา ต้องการมากกว่าการค้นหาเทคโนโลยีการผลิตที่เหมาะสม กล่าวคือ ต้องการกระบวนการส่งเสริมที่เหมาะสมกับระดับจิตใจ และสภาพเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกร ตลอดจนสภาพทรัพยากรของภูมินิเวศนั้น ๆ อย่างแท้จริง จึงจะทำให้แนวทางการเกษตรแบบยั่งยืน สามารถได้รับการพัฒนาและดำรงอยู่กับตัวเกษตรกรได้ในระยะยาว

2) ความแตกต่างในกระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน

การวางแผนพัฒนาเกษตรแบบยั่งยืน จะต้องกระหน่ำถึงเป้าหมายสุดท้าย คือ การพัฒนาเกษตรกรที่ยากจนให้สามารถช่วยเหลือตนเองได้ และมีคุณภาพชีวิตที่ดีพอสมควร การที่เกษตรกรแต่ละคนหรือแต่ละพื้นที่ มีปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างกัน เช่น ระดับรายได้ หนี้สิน ความรู้ ความคิด ภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเสื่อมโทรมของทรัพยากร หรือประสบการณ์การเกษตรกรที่ผ่านมา กระบวนการในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การพัฒนาเกษตรกรในระดับกลุ่ม จึงควรที่จะพิจารณาถึงความแตกต่างของปัจจัยดังกล่าวด้วย และมีการจัดลำดับความสำคัญของปัจจัยที่มีความจำเป็นก่อนหลังของแต่ละกลุ่มเกษตรกร เพื่อที่จะนำมาซึ่งการสร้างกระบวนการพัฒนาที่แตกต่างกัน และตรงตามความจำเป็นที่แท้จริงของเกษตรกรแต่ละกลุ่ม เช่น การส่งเสริมให้เปลี่ยนมาทำการเกษตรแบบยั่งยืน สำหรับกรณีเกษตรกรที่ประสบปัญหาหนี้สินมาก กรณีเกษตรกรที่มีปัญหาสุขภาพจากการใช้สารเคมี หรือกรณีเกษตรกรที่ขาดทุนจากการเกษตรเชิงการค้า ย่อมมีกระบวนการที่ต่างกันอย่าง

3) ความสำคัญของการสร้างเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ปัญหาใหญ่ของเกษตรกรที่ยากจน คือ เป็นผู้ที่ขาดแคลนโอกาสและการเข้าถึงทรัพยากรการผลิต ตลอดจนข้อมูลข่าวสารที่ไม่เพียงพอ การนำเสนอโอกาส หรือ “เวที” ให้แก่เกษตรกรในการพบปะพูดคุย ติวถาม แลกเปลี่ยนความคิดเห็น หรือข้อมูลความรู้ โดยรัฐเป็นผู้สนับสนุนด้านวิชาการและวิทยากรเชิงกระบวนการ นับว่าเป็นหนทางโดยตรงที่จะยกระดับความรู้ สร้างความมั่นใจในระบบเกษตรแบบยั่งยืนแก่เกษตรกร จากการได้เห็นสภาพของจริง ได้รับความช่วยเหลือ และให้กำลังใจซึ่งกันและกัน เกิดเป็นแรงบันดาลใจ (Inspiration) ของเกษตรกรแต่ละท่าน

4) การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนจากฐานชุมชนเป็นหลัก

การพัฒนาเกษตรแบบยั่งยืน ควรจะเน้นการพัฒนาทั้งในระดับเกษตรกรแต่ละคน และในระดับชุมชนในเวลาเดียวกัน เนื่องจากเกษตรกรที่ยากจนจำเป็นต้องมีการรวมกลุ่ม เพื่อสร้างความมั่นคงและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมทั้งการเกษตรกรรมสำหรับเกษตรกรเหล่านี้ เปรียบเสมือนวิถีชีวิตโดยรวมมากกว่าจะเป็นเหมือนอาชีพโดยทั่วไป เพราะการเกษตรจะต้องเกี่ยวข้องในทุกด้าน ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม ตลอดจนความคิด ทศนคติ วัฒนธรรม ประเพณีต่างๆ ของครัวเรือนและชุมชน การวางแผนพัฒนาเฉพาะในระดับไร่นาเป็นหลัก (Farm-based development) จึงอาจจะไม่พอเพียงเท่ากับการพัฒนาโดยเน้นฐานชุมชนเป็นหลัก (Community-based development) ซึ่งเท่ากับถือว่า การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนโดยรวม นั่นเอง

5) ความสมดุลของอุปทานและอุปสงค์ในการพัฒนาการเกษตร

การพัฒนาเกษตรแบบยั่งยืนให้แพร่หลายมากขึ้น ไม่ว่าจะในฐานะทางเลือกในการพัฒนาของกลุ่มเกษตรกรที่ยากจน หรือของเกษตรกรกลุ่มอื่นๆ ก็ตาม ควรจะเริ่มต้นจากความสมดุลระหว่างระบบการผลิตและเทคโนโลยีที่เหมาะสมที่มีอยู่ ซึ่งเป็นด้านอุปทานของการพัฒนา และความพร้อมความเข้าใจของเกษตรกร เมื่อพิจารณาจากเงื่อนไขเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรเอง ที่จะเลือกเส้นทางในการพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยผ่านทางการใช้ระบบเกษตรแบบยั่งยืน ซึ่งเป็นอุปสงค์ของการพัฒนา ไม่ควรเน้นหนักด้านการสร้างระบบฟาร์มและเทคโนโลยีการผลิต แต่ละเลยกระบวนการที่จะพัฒนาเทคโนโลยีนั้น ให้เหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกร และกระบวนการส่งเสริมที่เน้นการเรียนรู้ของเกษตรกร

6) ความเข้มแข็งของกลุ่มขึ้นอยู่กับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรและรัฐ

เมื่อยอมรับว่า การพัฒนาผ่านกระบวนการกลุ่ม เป็นแนวทางในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนที่มีประสิทธิภาพยิ่งกว่าการส่งเสริมกับเกษตรกรแต่ละคน การพยายามสนับสนุนให้กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายมีความเข้มแข็ง พึ่งพาตนเองได้ จึงเป็นหัวใจของความสำเร็จของการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน อย่างไรก็ตาม กลุ่มหรือองค์กรจะเข้มแข็งไม่ได้ หากสภาพเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรยังมีความอ่อนแอ เกษตรกรและรัฐจึงต้องเรียนรู้และมีส่วนร่วมกัน ที่จะหาทางช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ภายใต้มาตรการต่างๆ

ในบางครั้งเกษตรกรอาจจะต้องเป็นผู้นำในการดำเนินการ อาทิเช่น การเข้ามีส่วนร่วมในการทดลองค้นคว้า การศึกษาดูงาน การแลกเปลี่ยนข้อมูลความคิดเห็น เพื่อให้ตนเองมั่นใจในแนวทางการเกษตรแบบยั่งยืน โดยรัฐเป็นผู้สนับสนุนในฐานะวิทยากรเชิงกระบวนการ ในขณะเดียวกัน รัฐก็จะต้องเป็นผู้นำในการสร้างมาตรการทางการเงินการคลัง เพื่อสนับสนุนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน อาทิเช่น ผ่านทางอัตราดอกเบี้ยที่ลดลง หรือผ่านทางกองทุนหมุนเวียน สำหรับกลุ่มเกษตรกรที่ดำเนินการเกษตรแบบยั่งยืน ตลอดจนสนับสนุนปัจจัยการผลิตและข้อมูลทางวิชาการ ให้เกษตรกรสามารถก้าวผ่าน ขั้นตอนการเริ่มต้นในการทำการเกษตรแบบยั่งยืน ไปสู่การดำเนินการด้วยความมั่นคงด้วยตนเองได้ในระยะยาว

7) การพัฒนาเกษตรแบบยั่งยืนเป็นกระบวนการที่ต้องใช้ระยะเวลา

เกษตรกรที่ผันตัวเองเข้าสู่แนวทางการผลิตแบบเกษตรยั่งยืน ส่วนมากจะเป็นผู้ที่มิประสบความสำเร็จจากเกษตรเชิงการค้ามาก่อน หรือต้องการเปลี่ยนแปลงทางความคิดในการผลิตโดยทั่วไปมาเป็นระบบการผลิตที่แอบอิงกับธรรมชาติให้มากที่สุด การพลิกผันตัวเองออกจากรูปแบบการผลิตที่เคยประพฤติปฏิบัติมายาวนาน เป็นเรื่องที่ทำไม่ได้ไม่ง่ายนัก กระบวนการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจำเป็นต้องใช้ระยะเวลาที่เพียงพอในการปรับจิตใจ วิถีคิด โลกทัศน์ และการเปลี่ยนแปลงการใช้ปัจจัยการผลิตในไร่นา เพื่อให้เกษตรกรจะสามารถมองเห็น เข้าใจ และสัมผัสในสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง การที่ช่วงเวลาของการปรับตัวของเกษตรกรใช้เวลานาน จึงไม่ถือว่าเป็นความล้มเหลวในการพัฒนาแต่อย่างใด นอกจากนี้ การมีกลุ่มและเครือข่ายสนับสนุน ยิ่งจะทำให้เกษตรกรเกิดความมั่นใจยิ่งขึ้น

7. สรุป

การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน เปรียบเสมือนการพัฒนาคุณภาพชีวิตของเกษตรกรและชุมชน โดยผ่านทาง การสร้างความอุดมสมบูรณ์และความสมดุลของระบบนิเวศในไร่นา แนวทางการพัฒนาเช่นนี้ จึงเป็นมากกว่าการพัฒนาเทคโนโลยีการผลิต แต่จะเกี่ยวข้องไปถึงกระบวนการส่งเสริมและพัฒนา เพื่อเปลี่ยนแปลงจิตใจและพฤติกรรมของเกษตรกร ซึ่งมีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าการพัฒนาเทคโนโลยี กระบวนการส่งเสริมและพัฒนาเช่นนี้ เกี่ยวข้องโดยตรงกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกร ตลอดจนสภาพทรัพยากรสิ่งแวดล้อมของพื้นที่ เพราะเป้าหมายสุดท้ายในการส่งเสริมการเกษตรแบบยั่งยืน มิใช้อยู่ที่การค้นพบเทคโนโลยีหรือระบบการผลิตจากการค้นคว้าวิจัยในไร่นาเท่านั้น แต่อยู่ที่การพัฒนาระบบการเกษตรแบบยั่งยืนในรูปแบบต่างๆ ที่เหมาะสม เพื่อให้เกษตรกรสามารถเรียนรู้นำไปปฏิบัติได้จริง และพัฒนาไปสู่การพึ่งพาตนเองได้ในที่สุด

ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกร หรือของกลุ่มเกษตรกร และองค์กร รวมทั้งของประเทศชาติโดยส่วนรวม เป็นปัจจัยที่มีส่วนสำคัญที่กำหนดความเป็นไปได้ ความสำเร็จ หรือความล้มเหลว ของการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน เนื่องจากเป็นปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับตัวเกษตรกรเองโดยตรง การเน้นหนักในการพัฒนาเทคโนโลยีการผลิต โดยไม่ให้ความสำคัญแก่สภาพเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรและของสังคมที่เป็นอยู่ จะมีส่วนชักนำไปสู่ความล้มเหลวของกระบวนการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนได้โดยง่าย

โดยนัยนี้ การสร้างกลุ่ม องค์กร หรือเครือข่าย รวมทั้งบทบาทของรัฐในฐานะผู้หนุนเสริมและผู้สร้างเวทีแห่งการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างเกษตรกร เพื่อการพึ่งพาตนเองของเกษตรกร โดยมีความเหมาะสมกับเงื่อนไขเศรษฐกิจและสังคมอย่างแท้จริง จึงถือว่าเป็นแนวทางที่สำคัญอย่างยิ่ง ในการส่งเสริมการเกษตรแบบยั่งยืนให้เป็นจริงขึ้นมาได้ โดยรัฐพึงตระหนักเสมอว่า เงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกร หรือของกลุ่มเกษตรกร จะมีรายละเอียดที่แตกต่างกันออกไปเสมอ แนวทางการส่งเสริมเกษตรแบบยั่งยืน จึงไม่มีสูตรสำเร็จตายตัวในความเป็นจริง จึงเป็นหน้าที่ของเกษตรกร รัฐ ตลอดจนผู้เกี่ยวข้องอื่นๆ ที่จะต้องปล่อยวางอคติใดๆ ที่มีอยู่ หันหน้าเข้าหากันเพื่อเรียนรู้ร่วมกัน และหาทางออกร่วมกัน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายสุดท้ายร่วมกัน คือ การได้มาซึ่งภาคการเกษตรและสังคมส่วนรวมที่เข้มแข็ง ยั่งยืน มีคุณภาพ อันเป็นความปรารถนาที่แท้จริงของทุกฝ่าย

บรรณานุกรม

- เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก. 2535. เกษตรกรรมทางเลือก : หนทางรอดของสังคมไทย. กรุงเทพฯ : เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก.
- จรัญ จันทลักขณา. 2535. วัฒนธรรมเพื่อความอยู่รอดของสังคมไทย. เอกสารประกอบคำบรรยาย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ชนวน รัตนวราหะ. 2535. เกษตรยั่งยืน : เกษตรกรรมกับธรรมชาติ. กรุงเทพฯ : กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- ธันว จิตต์สงวน และ เดชรัต สุขกำเนิด. 2537. การเกษตรแบบยั่งยืนและนโยบายด้านอาหารของไทย. วารสารเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. ปีที่ 1, ม.ค-มิ.ย 2537.
- ธันว จิตต์สงวน และคณะ. 2543. การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน. รายงานโครงการวิจัยเสนอต่อ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรและทรัพยากร คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และสถาบันทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหลายทางชีวภาพ, พฤศจิกายน 2543.
- ราตี บุรุษรัตน์พันธุ์, บรรณาธิการ. 2542. ทฤษฎีใหม่ในหลวง : ชีวิตที่พอเพียง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ร่วมด้วยช่วยกัน.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2543. การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน. เอกสารประกอบการสัมมนาจัดทำแผนพัฒนาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9. กรุงเทพมหานคร, 7 พฤศจิกายน 2543.
- Jitsanguan, Thanwa. 1994. Rationale and prospect of multilateral cooperation research for sustainable agriculture in Thailand. *In Innovative Approach to Sustainable Agriculture (ESA-III)*. Khon Kaen University, Thailand.
- Jitsanguan, Thanwa. 2000. Ecology and environment: Impact on the structure of agriculture. Paper presented in the Third Asian Conference of Agricultural Economist on Sustainable Agriculture, Jaipur, India. 18-20 October, 2000.
- SEAMEO Regional Center for Graduate Study and Research in Agriculture (SEARCA). 1998. Sustainable agriculture indicators. Working Paper. Manila : the Philippines.
- Southeast Asia Sustainable Agriculture Network (SEASA). 1992. On sustainable agriculture for the lowlands. Manila : the Philippines.

